

Базарбаев Қ.Қ.,¹Оспанова Г.И.,* Әленова Ғ²

¹PhD доктор, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті.
Түркістан, Қазақстан

²мұғалімі, №17 Ататүрік атындағы мектеп-гимназиясы.Түркістан, Қазақстан

²мұғалімі, №17 Ататүрік атындағы мектеп-гимназиясы.Түркістан, Қазақстан

ТҮРКІСТАН ҰЛТТЫҚ САЯСИ ЭЛИТАСЫНЫҢ ТҮРКІЛІК БІРЛІК ИДЕЯЛАРЫН ІСКЕ АСЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Автор корреспондент: ospanova_m@mail.ru

Түйін: Мақалада Түркістан мұхтариаты талқандалған соң өлкедегі бірқатар ұлттық саяси элита өкілдері Түркияға, Ауғанстанға, Еуропа елдеріне саяси мұғажырлыққа кеткендігі баяндалады. Германияға бас сауғалаған Сералы Лапин, Грузия арқылы Түркияға өтіп кеткен М.Шоқай сияқты қазақ зиялылары өзге әріптестерімен бірге кеңестік биліктің Түркістандағы саясатын әшекерелеуі жайында қарастырылған. Түркістан мұхтариятының қуып таратылуы мен одан соңғы кезде кең өріс алған азамат соғысы, басмашылық қозғалыстардың шынайы себебін Лапин алдын-ала болжай алды. Сол сияқты, қайраткердің саяси көрегендігі ретінде Түркістан өлкесінің унитарлы мемлекет бола алмайтындығын анық сезініп, оның болашағын федерациялық құрылым ретінде көре алғандығы. Бұл идея түркістандық ұлттық элитаның Лапиннен кейінгі көрнекті өкілдері Т.Рысқұловтың саяси көзқарастарында «Түркі республикасын» құру түрінде, С.Қожановта Түркістанды Ортаазиялық федерацияға айналдыру түрінде көрініс тапқанымен түпкілікті шешімді кеңестік билік ұлттық-территориялық межелеу арқылы іске асырды.

Кілт сөздер: Түркия, Түркістан, Кеңестік билік, саяси мұғажырлық, Уақытша өкімет, жәдитшілер.

Большевиктер өкіметі Түркістан өңірінен ұлт-азаттық қозғалыс қайраткерлерін қуғындай бастаған соң, С.Лапин Түркістанның азаттығы үшін күресін шетелде жалғастыруды ұйғарды. 1918ж. шілдесінде С.Лапин Түркістанның тұтқындар лагерьлеріндегі соғыс тұтқындары мәселесімен шұғылданып жүрген Германия комиссиясы өкілімен байланыс орнатып, одан өзін Германияға өткізуді өтінеді. Аталған комиссия өкілі С.Лапинді қажетті құжаттармен қамтамасыз етіп, Мәскеуге аттандырады. Мәскеуде неміс консульдығының көмегімен Түркия азаматтығын алып, Псков арқылы Германияға өтіп, 1918ж. 20 қыркүйегінде Берлинге келеді [1, С.48].

С.Лапин Германияға келгеннен соң 1918 ж. 25 қыркүйек күні Германия Бас штабының өкілі лейтенант Эльснерді Қазан төңкерісінен кейін Түркістанда қалыптасқан саяси ахуалмен таныстырып, Түркістан халқына большевиктер үстемдігіне қарсы күресуде Германия Сыртқы істер министрлігіне өзінің Берлинге келу себебін түсіндірген хат жолдады. Бұл хатта ол өзін Түркістандағы ең беделді ұйымдардың бірі “Шуро-и-уламо” ұйымының жетекшісі, Түркістан автономиясы парламентінің мүшесі ретінде таныстырып, Түркістандағы кейбір саяси мәселелер бойынша келіссөз жүргізу үшін 6 миллион болатын Түркістан мұсылмандарының атынан өкіл болып келгенін мәлімдеп, Германияның Түркістанға әскери көмек көрсетуін өтінді.

Түркістандағы жағдайға әскери қимылдар арқылы әсер етуді көздеген С.Лапиннің жоспары бойынша Түркия аумағынан Сыртқы Кавказ арқылы Закаспий облысына әскер түсірілуі тиіс болды. Бұл істе Германияның сол тұста кеңес өкіметімен достық қатынас орнатқанын пайдаланып қалуға ерекше мән берілді. С.Лапиннің ұсынуына Германия большевиктерге ағылшын интервенттерімен және ақ гвардияшылармен күресуге көмектесеміз деген сылтаумен Орта Азияға өз әскерін енгізіп алып, онда ақ гвардияшылармен емес, «большевиктер үстемдігін» жоюға тиіс болды. Біртіндеп бұл іске Үндістан мен Ауғанстан мұсылмандарын және Түркияны тарту көзделді.

Әскери экспедицияны ұйымдастыруда С. Лапиннің ұсынуына Каспий теңізінен өткен әскер екіге жарылып, Ашхабад пен Бұқараны бетке алып, екіншісі Перовск пен

Ташкент бағытында жылжып, ол топтар өз жолында жергілікті халық өкілдерімен толыға түсуі тиіс болды. Жоспарға сәйкес бұл екі топ Самарқанд қаласы маңында тоғысатын болып белгіленді. Экспедицияны жабдықтау мен басқару Германияға жүктеді. С. Лапин өз жоспарында Германия мен Австро-Венгриядағы бірінші дүниежүзілік соғыста қолға түскен мұсылман тұтқындары пайдалануды да назардан тыс қалдырмады. Ол бұл тұтқындарды болашақта құрылуы тиіс түркістандықтар армиясында әскери нұсқаушылар ретінде пайдалану қажет деп есептеді.

Осылайша С.Лапин Түркістанды азат етудің мүмкіндіктерін Германиямен байланыстырды. Алайда, Германияның көмегімен Түркістанды азат ету жөніндегі ұсынысқа неміс үкіметі жауап беруге асығыстық таныта қоймады. Өйткені, бұл кезде Германия Антанта елдерімен соғыста қалжырап, елдің ішінде революциялық ахуал қалыптаса бастаған еді.

Бірақ та бұл С.Лапиннің ұсынысына неміс үкіметі мүлде көңіл бөлмеді дегенді білдірмесе керек. 1918 ж. 22 қарашада Сыртқы істер ведомоствосының өкілі Харальд Козак С.Лапиннің ұсынысын елдің жағдайы оңалғанда көңіл аударуға тұралық екен деп бағалап, ол жөнінде үкіметке мәлімдеме түсірді. Алайда, Германия үшін 1918 ж. соңына қарай жағдай барынша ауырлай түсіп, үкіметтің С.Лапин ұсынысына назар аударуына мұршасы болмады. Оның үстіне С.Лапин осы жылдың 17 желтоқсанында ауруға шалдығып, ауруханаға жатты да араға бір айдай уақыт салып көз жұмды.

Осы мәлімдемедегі тұжырымдардан түркістандық элитаның көшбасшыларының бірі ретіндегі С.Лапиннің саяси көрегендігі анық байқалады. Ол социалистердің идеялары мұсылман елдерінде шарифат қағидаларымен үйлесімділік таппаса, онда биліктің террорлық жолға түсуі ықтимал. Бұндай жағдайда ондаған миллион мұсылмандар патша өкіметі кезінде де болып көрмеген қасиетті соғыс «ғазаят» жариялауы мүмкін дегенді айтқан еді. Түркістан мұхтариятының қуып таратылуы мен одан соңғы кезде кең өріс алған азамат соғысы, басмашылық қозғалыстардың шынайы себебін Лапин алдын-ала болжай алды. Сол сияқты, қайраткердің саяси көрегендігі ретінде Түркістан өлкесінің унитарлы мемлекет бола алмайтындығын анық сезініп, оның болашағын федерациялық құрылым ретінде көре алғандығы. Бұл идея түркістандық ұлттық элитаның Лапиннен кейінгі көрнекті өкілдері Т.Рысқұловтың саяси көзқарастарында «Түркі республикасын» құру түрінде, С.Қожановта Түркістанды Ортаазиялық федерацияға айналдыру түрінде көрініс тапқанымен түпкілікті шешімді кеңестік билік ұлттық-территориялық межелеу арқылы іске асырды.

Түркістанда шексіз билікке ұмтылған орыс социалистеріне жолданған мәлімдемедегі улемашылардың ұстанған басты концепциясы отарланғанға дейінгі Түркістанның «исламдық басқару түрін» жаңа жағдайда қалпына келтіру болды. Мемлекеттік басқару аппаратын ұйымдастыру қағидасынан орын алған бұл ерекшеліктің мәні - «Махкама-и-шария» институтын енгізіп, оған жалпымемлекеттік заңдардың жасалуы мен орындалуын шарифат тұрғысынан қадағалайтын өкілеттік беруден туындады.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында елеулі саяси күшке айналған бұл саяси ағым – жеке дара құбылыс емес еді. XX ғ. бас кезінде Түркияда кең өріс алған жастүріктердің саяси ұстанымдарына «Мұсылмандар лигасын» қолдаған, басқару органдары шейхтар мен улемдардың қолында болған «Бауырлас мұсылмандар» («Альахай» аль-мухамедди) партиясы ашық қарсы шықты. Олар мемлекеттік құрылымды қалыптастыруда «барлық заңдар мен қаулыларды жойып, шарифат заңдарын қалпына келтіруді мақсат етті». Ал жастүріктер қозғалысы идеологтарының бірі Ахмед Ризаның өзі «ислам әлеуметтік тұрғыда қарағанда прогреске қолайлы негіз болады», «исламда халифтың сайланбалығы қағидасы орныққан» және «халиф халықтың алдында жауапты» деген тұжырымдары арқылы ислам құндылықтарын қоғамды модернизациялау тетігі ретінде қарастыруға ұмтылады [2, с.263]. Негізінен жастүріктер «мұсылмандық құқықты еуропалық институттармен үйлестірудің мүмкіндігіне үлкен үміт артты және осы бағытты іске асыру әрекетін жалғастырумен болды» [3, с.178.]. Сол сияқты олардың бір бөлігі «прогреске тез

және елеулі жетістіктермен қол жеткізу үшін еуропалық институттарды және Батыс елдері қоғамдық өмірінің нормаларын османдық негізге көшіру» жеткілікті деп есептеді. [4, с.203]. Демек, Кіші Азия жерінде пайда болған бұл идея Түркістанда одан әрі өріс алып, сунниттік басқару түрінің негізгі қағидаларының бірі – кеңесушілік қағидасын (аш-шура) басшылыққа алуға ұласты. Демократиялық сипатымен ерекшеленген осы исламдық кеңесушілік қағидасы ХХ ғ. 50-80 жж. бірқатар мұсылман елдерінің мемлекеттік құрылысында қолданыс тапты. Мысалы, Ливияда республикалық басқарудың ерекше түрі – жамахирия құруда осы қағида басшылыққа алынған. Жамахирияның өкіметтік билігінде сайланбалы халықтық конгресс пен комитеттер маңызды қызмет атқарған [5, с.113-114].

Кеңестік билікке оппозициялық бағыт ұстанған эмиграциядағы және билік басындағы саяси элитаның бастамашылығымен түрік халықтарын бостандыққа жеткізуге қолдау көрсететін ұйымдар қалыптаса бастады. Осындай ұйымдарды қалыптастырушылардың қатарында Түркістан мұхтарияты Уақытша үкіметінің төрағасы М.Шоқай, Бұхара Халық Республикасының президенті Осман Қожа, Татар Уақытша үкіметінің төрағасы Аяз Исхаки және т. б. болды. Большевиктік биліктің өміршеңдігін сезген ұлт зиялылары, азаттық жолындағы күрестің ауқымын кеңейту мақсатында шет елдерге жастарды жіберуді қолға алды. Шет елдермен байланысудың жолы ретінде осы бағыт таңдалды. «Түркістан азаттық қоғамы» бастама көтеріп, Бұхара Халық Республикасы үкіметінің төрағасы Файзулла Хожаев пен Түркістан АССР-і Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы Тұрар Рысқұловтар ресми қолдау көрсетіп, 70-ке таяу жасты Түркия мен Германияға оқуға жіберді. Алманияға жіберілген оқушылар арасында Ғазімбек Бірімжанов, Ахмет Наим, Ахметжан Ибрахим, Абдулуахап Оқтай, Тахир Шағатай сияқты «Түркістан Ұлттық Бірлігінің» мүшелері бар болатын [6, с. 36].

Түркістандықтардан құралған (қазақ, өзбек және башқұрт ұлттық топтары) «Түркістан Ұлттық Бірлігі» комитеті 1920 ж. мамыр айынан басталып, 1921 ж. басында толығымен құрылды. Ұйымның құрылуына Түркия Республикасы да ықпал жасады. Атап айтар болсақ, 1921 ж. шілденің соңында Түркиядан Ұлттық Мәжілістің мүшесі Мұстафа Субхи Сойсаллыоғлы Бұхараға келіп, Түркістандағы ұлттық ұйымдардың басын қосатын одақ құрылды да, оның төрағасы болып З.Уәлиди сайланды [7, б. 90]. Тамыз айының 3-5 күндері өткен комитеттің алғашқы отырысында комитет «Орта Азия ұлттық мұсылман ұйымдарының одағы» деп аталды. Бұл одақтың құрылуына көп еңбек сіңіргендердің бірі – Төрехұл Жанұзақов еді. Ал 1920 ж. 5-7 қыркүйек күндері құрылтай өткізген ұйым мүшелері одақтың жарғысын қабылдап, Түркістан ұлттық байрағын қабылдады.

«Түркістан азаттық қоғамының» 1923 ж. 26-28 маусымда Кабулда өткен мәжілісіне Зәки Уәлиди, Осман Қожаұлы, Абдулқадир Инан және тағы басқа тұлғалар қатысып, мәжіліс М. Шоқайды сыртынан ұйымның Еуропадағы өкілі етіп сайлайды. Осылайша, 1923 ж. бастап ұйымның Германия, Франция сияқты мемлекеттерде шағын өкілдіктері ашылды. 1924 ж. 23-24 қарашада «Түркістан азаттық қоғамы» атынан Берлинде өткізілген жиында тұтас Түркістанның кеңестік бес республикаға бөлінуіне байланысты «Түркістан» атауының шетелдік баспасөзде қолданылуын жалғастыру, ал жеке республикаларды аймақ ретінде атау мақұлданады. Бұл шешім бойынша мәселен, Өзбекстан атауын «Түркістанның Өзбекстан аймағы», Қазақстанды «Түркістанның Қазақстан аймағы» түрінде қолдану қарастырылды. Жиында «Түркістан азаттық қоғамының сыртқы істер комитеті» құрылды [8, с.76]. Жалпы, Түркия Түркістан жәдидшілері саяси мұғажырлығының орталығы ретінде үлкен маңызға ие болды.

Түркияға барған Ж. Ақшора жастүріктер қозғалысына қызу араласа жүріп, Ресей қоластындағы түркі халықтарының азаттығы мәселесін жадында берік ұстайды. 1909 ж. Түркияды Қырым түріктерінің тәуелсіздігін қамтамасыз етуді мұрат тұтқан «Отан» ұйымның құрылуына ықпал жасады. Осы ұйым 1910 ж. тамызда Ыстанбұлда түрікшілдік идеясына арналған конференция өткізеді. Конференцияда 1910 ж. Түркістан өлкесінде болған жер сілкінісінің зардаптары мәселесіне байланысты баяндама жасаған Ж.Ақшора орыс үкіметі тарапынан көмек көрсетілмей жатқан түркістандықтардың ауыр халіне Осман империясы түріктерінің де жете көңіл бөлмей отырғанына қынжылыс білдірді. Ол барлық түрік азаматтарын түркістандықтарға қол ұшын созуға шақырып, түріктің түріктен басқа досы жоқтығын ескертті [9, б.76]. Түркия Республикасы 1921 ж. бастап түркістандық қайраткерлерге саяси баспана орталығына айналды. Саяси мұғажырлық өмірін Еуропада жалғастыру үшін

1921 ж. 25 ақпан күні Стамбулға келген Мұстафа Шоқай, бұл жерде Одақтас мемлекеттердің алдында Түркістан туралы мәселе көтереді. Ол Түркия туралы ортақ ой-пікірлер мен Түркияның келешегі жайындағы түркістандықтардың ұсыныс-тілектері жазылған құжатты ортақ күштер басқармасына тапсырады. Бұл құжат өте өткір тілмен жазылған еді [10, с.54]. Түрік ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілерін «Большевизм жақтастары» деп айыптаған одақтас мемлекеттерге тиісті жауап қайтару үшін ағылшын Бас қолбасшылығымен кездескен Мұстафа Шоқай сол кездері Мұстафа Кемал Пашаны Кеңестік Ресейге жақындатқан басты себептерді түсіндіре отырып, құрылып жатқан жаңа Түрік Республикасын қолдайтындығын білдіреді [11, с.7]. Түркия Республикасы бұдан кейінгі жылдарда Түркістан жәдидшілерінің саяси мұғажырлық орталығына айналады. Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалыс Кеңестік Ресей тарапынан жеңіліске ұшырағаннан кейін Заки Валиди Тоған, Абдулқадир Инан, Абдулуахап Мұрат, Алимжан Тоған, Мұстафа Шахқұлы және Осман Хожа сияқты жәдидшілер Түркия Республикасын паналап, Мұстафа Субхи қызметінің нәтижесінде құрылған «Түркістан Ұлттық Одағын» қайтадан жандандырады. Түркістандық жәдидшілер 1927 ж. Стамбулда «Жаңа Түркістан», ал 1929 ж. Берлинде «Жас Түркістан» атты журналдар шығарады. Сондай-ақ 1921 ж. атқарылған маңызды істердің бірі Түркістаннан Түркияға оқуға шәкірттердің жіберілуі еді. Сол жылы Бұхара Халық Республикасынан Түркияға оқуға 25 студент жіберілді. Олар әуелі Кастамону қаласында оқып, кейіннен басқа қалалардағы оқу орындарына орналастырылды. Сонымен қатар сол жылдары Түркістан және Бұхара Республикасының басшылары Тұрар Рысқұлов пен Фейзуллах Хожаев жоғары білім алу үшін Германияға 58 студент жіберді. Университетті бітіріп, докторлық диссертацияларын қорғаған Тахир Чағатай, Абдулуахап Оқтай және Ибрахим Ярқын секілді жастар Түркияға орнығып, Түркістан және Түркістан жәдидшілігі, ұлт-азаттық күрес туралы мақалалар жазды.

Шетелдегі түркі эмигранттары арасында кейбір мәселелерге қатысты өзара қызу пікірталас, қырынқабақтық жағдайлар орын алғанымен олар Түркістанның азаттығы үшін күрес жүргізуде бірауызды болды. Жалпы, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының басты идеяларының бірі ретінде түрік халықтарының бірлігін, олардың азаттығын насихаттауда жасырын жағдайда жұмыс істеген «Түркістан ұлттық бірлігі» ұйымы маңызды рөл атқара алды.

Әдебиеттер тізімі

1. Аъзамхужаев С.С. Туркистон Мухторияти: миллий-демократик давлатчилик курилиши тажрибаси. Тошкент: «Маънавиат», 2000, 168 б.
2. Петросян Ю.А. Младотурецкое движение (вторая половина XIX начало XXвв). Москва, 1971, 306с.
3. Дудина Н.А. Реформы танзимата и шариат // Ислам в истории народов Востока. Москва, 1981.
4. Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панисламизм) XIX-начало XX в. Москва, 1980.
5. Сюкияйнен А.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. Москва, Наука, 1986. 254 с.
6. Kosaoglu T. Türkistan'da Yenilik hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924. SOTA. Haarlem, 2001, 499 s.
7. Хаит Б. Түркістан 1917 жылдың қарсаңында / неміс тілінен аударған Г.К. Көкебаева // Алаш. Алматы, 2006. № 4.
8. Andican A. Ceditizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi. İstanbul: Emre Yayınları, 2003. 316.6
9. Шілдебай С.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. -Алматы: Ғылым, 2002, 214 б.
10. «Известия», №29 16.XI.1918; «Коммунистический Интернационал», 1919, №5.
11. Çokayoğlu Mustafa, «Yiqilganga Yumruq», Türkistan, S.2, Noyabir 1934.

Аннотация: В данной статье рассказывается о политической миграции в Турцию,

Афганистан и Европу представителей национально-политической элиты после разгрома туркестанской автономии. Также рассматривается разоблачение политики советской власти в Туркестане, вместе с представителями казахской интеллигенции: иммигрировавшими в Германию Серали Лапиным, через Грузию в Турцию М.Шокаем и др. С.Лапин предвидел, что Туркестанскому мухтариату не суждено быть, недавнюю волну гражданской войны, которая является настоящей причиной народных движений. Точно так же, как политическое видение политика, ясно, что Туркестанский регион не может быть унитарным государством и что его будущее можно было рассматривать как федеративную структуру. Эта идея была реализована тюркской национальной элитой в виде тюркской республики в политических взглядах Т.Рыскулова после Лапина, а форма превращения Туркестана в центральноазиатскую федерацию было заслугой уже С.Кожанова, когда окончательное решение было принято национально-территориальным разделением советской власти.

Abstract: This article deals with political migration in Turkey, Afghanistan and Europe representatives of national and political elite after defeat of the Turkestan autonomy. Also exposure of policy of the Soviet power in Turkestan, together with representatives of Kazakh intellectuals: immigrating to Germany Serali Lapin, through Georgia to Turkey M. Shokay etc. is considered. S.Lapin foresaw that the Turkestan mukhtariyat was not destined to be, the recent wave of civil war, which is the real cause of popular movements. Just like the political vision of a politician, it is clear that the Turkestan region cannot be a unitary state and that its future could be considered as a federal structure. This idea was implemented by the Turkic national elite in the form of the Turkic republic in the political views of T.Ryskulov after Lapin, and the form of turning Turkestan into the Central Asian federation was already the merit of S.Kozhanov when the final decision was made by the national-territorial division of Soviet power